พระมหาบุรุษลักษณะ

อาคาริยวินัยฆราวาส และ มงคล ๓๘ ประการ

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก จันทบุรี

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางบุญมี อาจรณฤทธิ์

(บุญมี กาญจนลักษณ์)

ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส ธนบุรี

๑ พฤษภาคม ๒๕๐๔

294.315
พ358ป

หอสมุดแห่งชาติ
พ.ศ. 2530
หอสมุดแห่งชาติสาขาแพร่

พระมหาบุรุษลักษณะ

อาคาริยวินัยฆราวาส และ มงคล ๓๘ ประการ

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี
หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก จันทบุรี

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางบุญมี อาจรณฤทธิ์

(บุญมี กาญจนลักษณ์)

ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส ธนบุรี

๑ พฤษภาคม ๒๕๐๔

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก จันทบุรี

เลขหมู่ จม.

เลขหมู่ 294.315
พ358ป

เลขทะเบียน น.๓๐ ว.๕๕๖

หมื่นเจษฎาบดินทร์ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งนับจากเวลานั้นมาถึงบัดนี้เป็นเวลาถึง ๑๔๗ ปีแล้ว สมเด็จพระวันรัตองค์นี้ คือสมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ เมื่อขณะที่แปลมหาบุรุษลักษณะนี้ยังเป็นสมเด็จพระวันรัต และสถิตอยู่วัดราชบุรณะ ยังไม่ได้มาอยู่วัดมหาธาตุ เพราะเวลานั้นสมเด็จพระสังฆราช (สุก) ยังมีพระชนม์อยู่ ต่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) สิ้นพระชนม์ เมื่อวันพุธที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๙ แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงตั้งสมเด็จพระวันรัต(มี) วัดราชบุรณะ เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๕๙ แล้วแห่มาอยู่วัดมหาธาตุ ณ วันจันทร์ที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ศกเดียวกัน เพราะฉะนั้นข้อความในคำปรารภที่ว่า สมเด็จพระวันรัต ซึ่งรับพระสุพรรณบัฏเป็นที่สมเด็จพระอริยวงศญาณนั้น หมายถึงว่าทรงแปลถวายเมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระวันรัต อยู่วัดราชบุรณะ เมื่อพ.ศ. ๒๓๕๗ คือก่อนเวลา

คำนำ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางบุญมี อาจรณฤทธิ์ (บุญมี กาญจนลักษณ์) กำหนดวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๐๔ ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส ธนบุรี น.ส. สุพิน กาญจนลักษณ์ ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพมาติดต่อกับเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตพิมพ์หนังสือแจก เจ้าหน้าที่ได้แนะนำให้พิมพ์เรื่องพระมหาบุรุษลักษณะ, อาคาริยวินัยฆราวาสและมงคล ๓๘ ประการ อันเป็นหนังสือเก่า เคยพิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์วัชรินทร์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ และได้พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๘ ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๓

ในเรื่องพระมหาบุรุษลักษณะ ปรากฏในคำปรารภว่า สมเด็จพระวันรัต ซึ่งรับพระสุพรรณบัฏเป็นที่สมเด็จพระอริยวงศญาณ ฯ ล ฯ สถิต ณ พระศรีรัตนมหาธาตุวรวิหารพระอารามหลวง แปลถวายพระเจ้าลูกเธอ กรม

เป็นสมเด็จพระสังฆราช ๒ ปี และเข้าใจว่า อาคาริยวินัยฆราวาสที่พิมพ์ในเล่มนี้ก็เป็นสำนวนของท่านด้วย เพราะในรัชกาลที่ ๒ นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงอาราธนาพระราชาคณะหลายรูปให้ช่วยแต่งคำแปลหนังสือมงคลทีปนี และอาคาริยวินัยฆราวาสนี้ก็เป็นตอนหนึ่งในมงคลทีปนีนั้น

อนึ่ง ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในเวลานั้นมีพระราชทินนามว่า "สมเด็จพระอริยวงศญาณ ฯ" ถึงในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงแก้เป็น "สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ" และทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศ์ (อู่) วัดสุทัศน์เป็นครั้งแรกในนามนี้ แต่ไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงตั้งกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ เป็นสมเด็จพระมหาสมณะ ที่สมเด็จพระสังฆราชแล้ว

สมเด็จพระสังฆราช (มี) องค์นี้ปรากฏว่าได้ทรง

จัดการที่สำคัญทางพุทธจักรในรัชกาลที่ ๒ หลายอย่างเช่น เมื่อราวพ.ศ. ๒๓๕๓ เวลานั้น สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุทรงชราทุพพลภาพ สมเด็จพระสังฆราช (มี) แต่ครั้งยังเป็นสมเด็จพระวันรัต รับพระราชบริหารแทน ได้จัด สมณทูตไป ลังกาทวีป เป็น คราวแรกใน กรุงรัตน-โกสินทร์ ได้รวบรวมจดหมายเหตุ เมื่อพระอุบาลี และพระวิสุทธาจารย์ออกไปลังกา ครั้งกรุงเก่าเรียบเรียงขึ้นไว้ และเมื่อเป็นสมเด็จพระสังฆราชแล้วก็ได้ทรงเรียบเรียงหนังสือโอวาทานุสาสนี สั่งสอนข้อปฏิบัติแก่พระภิกษุสามเณร ได้ใช้เป็นสังฆาณัติทั่วสงฆมณฑลสมัยนั้น ครั้นต่อมาเมื่อพ.ศ. ๒๓๖๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้เป็นพิเศษยิ่งขึ้น ท่านก็ได้ถวายพระพรให้ทรงทำพิธีวิสาขบูชาเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็น แบบแผนให้พุทธศาสนิก ชนชาว สยามได้ดำเนินตามต่อมาจนทุกวันนี้

กรมศิลปากร ขออนุโมทนากุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่ท่านผู้ล่วงลับครั้งนี้ ขอจงเป็นปัจจัยให้นางบุญมี อาจรณฤทธิ์ ได้ประสบสุคติในสัมปรายภพ ตามควรแก่คติวิสัย เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๗ เมษายน ๒๕๐๔

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก จันทบุรี

นางบุญมี อาจรณฤทธิ์

(บุญมี กาญจนลักษณ์)

ชาตะ ๒๔๑๔ **มตะ ๒๕๐๓**

ประวัติย่อ

นางบุญมี อาจรณฤทธิ์ (บุญมี กาญจนลักษณ์) เกิดเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ที่ตำบลบ้านหูพรรน จังหวัดอยุธยา

นามบิดา ขุนศรีนครมงคล ฯ

นามมารดา นางผึ้ง

ต่อมาได้ทำการสมรสกับ พ.ต.ท. หลวงอาจรณฤทธิ์ และเกิดบุตรและธิดารวม ๗ คน ได้ถึงแก่กรรมไป ๖ คน คงยังเหลืออยู่ ๑ คน คือ นายอาจ กาญจนลักษณ์ ซึ่งเป็นบุตรคนสุดท้อง

เมื่อสู่วัยชรา ก็มีโรคชราประจำอยู่เรื่อยมา จนถึงแก่กรรมด้วยโรคชรา เมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๓ ณ ที่บ้านตำบลบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี ศิริรวมอายุได้ ๘๙ ปีบริบูรณ์

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก

สารบาญ

	หน้า
พระมหาบุรุษลักษณะ	๑
จำแนกพระมหาปุริสลักษณะเป็นนัยโดยอาการ ๔	๑๘
พระพุทธเจ้าบำเพ็ญพระบารมีเป็นอธิก ๓ ประการ	๓๔
อาคาริยวินัยฆราวาส	๓๘
กายกรรม ๓	๓๙
วจีกรรม ๔	๕๐
มโนกรรม ๓	๕๗
ผลแห่งการเว้นปัญจวิธเวร	๗๕
มงคล ๓๘ ประการ	๘๑

สมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก อันทบุรี

พระมหาบุรุษลักษณะ

สิริศุภมัศดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้ว ๒๓๕๗ พระวัสสาเศษสังขยาเดือนหนึ่งกับสิบเจ็ดวัน ปัจจุบันณวัน ๒ เดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๖ ปีจอฉศก(๑) เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต(๒) ซึ่งรับพระสุพรรณบัฏ เป็นที่สมเด็จพระอริยวงษญาณปริยัติวรา สังฆราชาธิบดีศรีสมณุตมาปรินายก ติปิฎกธราจารสฤทธิขัติยสารสุนทร มหาคณิสรทักขิณา สฤทธิสังฆคามวาสีอรัญวาสีเป็นประธานฐานาทุกคณานิกรจัตุพิธบรรสัช สถิตณ พระศรีรัตนมหาธาตุวรวิหารพระอารามหลวง แปลพระมหาปุริสลักษณะถวาย พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร(๓) ตามวาระพระบาลีในคัมภีร์พระมหาปธานสูตรในทีฆนิกาย มหาวรรคแลอันตถปกาสินีฎีกาแลฎีกาชินาลังการเป็นอาทิอันสำแดงซึ่งมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ

---

(๑) ตรงกับวันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๕๗

(๒) สมเด็จพระสังฆราช (มี) ซึ่งในหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ว่า ได้รับสถาปนา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๙

(๓) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระมหาปุริสลักษณะเป็นฐม คือ สุปติฏฐิตปาท ว่ามีพระบาทประดิษฐานเป็นอันดี เพราะเหตุพื้นพระบาทเสมอเป็นอันดี ดุจหนึ่งพื้นแห่งเกือกทองเมื่อย่างลงกับพื้น ฝ่าพระบาทถูกต้องพื้น พร้อมกันทั้งสิ้น เมื่อจะยกขึ้นจากพื้นก็พ้นจากพื้นขึ้นพร้อมกัน ๑ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะ เป็นคำรบสองนั้นคือ จักรลักษณะในพื้นฝ่าพระบาททั้งสอง จักรนั้นประกอบไปด้วยกำพันหนึ่งแลประกอบไปด้วยกง แลดุมบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ดุมแห่งจักรนั้นปรากฏในท่ามกลางแห่งฝ่าพระบาทแลมีรอยลวดกลมที่กำหนด โดยรอบขอบดุมก็ปรากฏ รอยวงรอบปากช่องดุมก็ปรากฏ ปากลวดในภายในดุมก็ปรากฏ กำทั้งพันหนึ่งนั้นแต่ละอัน ๆ ก็มีรอยลวดในริมข้างทั้งสอง ที่ริมขอบกงนั้นมีรอยลูกแก้วกลมปรากฏ เป็นระเบียบเรียบเรียงไปโดยรอบ

ในคัมภีร์ชินาลังการได้ความว่า จักรลักษณะในฝ่าพระบาททั้งสองมีกำละพัน ๆ ล้วนมีพรรณอันแดง กงจักรนั้นมีพรรณดุจหนึ่งพรรณแห่งทอง ดุมจักรนั้นมีสี

ดังสีแก้วอินทนิล ปากดุมนั้นมีลวดกลม ท่ามกลาง ปากดุมนั้นมีช่อง ภายนอกกงจักรนั้นจึงมี รอยรูปมงคล เป็นอันมาก

สัตติ คือ รูปพระแสงหอก ๑ สิริวัจโฉ คือ รูปแว่น ส่องสิริ ๑ นินทิยาวัตตัง คือ รูปดอกพุด ๑ โสวัฏฐิกัง คือรูปสร้อย ๑ วัฏฏังสกัง คือ รูปเครื่องประดับกรรณ ๑ วัฑฒมานัง คือ รูปดอกไม้เป็นเครื่องประดับ ๑ ภัททปีฐัง คือ ตั่ง ๑ ปาสาโท คือ ปราสาท ๑ โตรณัง คือ เสาต้าย ๑ เสตฉัตตัง คือ เศวตฉัตร ๑ ขัคคัง คือ รูปพระขรรค์ ๑ ตาละวัณฏัง คือ รูปพัดใบตาล ๑ มยุรหัตถัง คือ รูปกำแซ่หางนกยูง ๑ จามรัง คือ พัดอันแล้วไปด้วยขนทรายจามรี ๑ อุณหิสสัง คือ มงกุฎ ๑ สุมนทามัง คือ พวงดอกมะลิ ๑ นีลุปปลัง คือ ดอกอุบลเขียว ๑ เสตุปปลัง คือ ดอกอุบลขาว ๑ รัตตุปปลัง คือ ดอกอุบลแดง ๑ รัตตปทุมัง คือ ดอกบัวแดง ๑ เสตปทุมัง คือ ดอกบัวขาว ๑ ปุณณฆโฏ คือ หม้ออันเต็มไปด้วยน้ำ ๑ ปุณณปาฐี คือ ถาดอันเต็มไปด้วยน้ำ ๑

สุวัณณกลสัมปุณณปัตตัง คือ บาตรอันเต็มไปด้วยเปลือกทอง ๑ สมุทโท คือ มหาสมุทร ๑ จักกวาฬปัพพโต คือ เขาจักระวาฬ ๑ หิมวันตปัพพโต คือ เขาหิมพานต์ ๑ เมรุปัพพโต คือ เขาพระเมรุ ๑ สุริยมัณฑลัง คือ มณฑลพระอาทิตย์ ๑ จันทมัณฑลัง คือ มณฑลพระจันทร์ ๑ สปริวาราจตุมหาทีปา คือ ทวีปใหญ่ทั้งสี่กับทั้งบริวาร ๑ สปริโส สัตตรตนสมังคี จักกวัตติ คือ พระยาจักรพรรดิอันพร้อมไปด้วยแก้ว ๗ ประการ กับทั้งบริสัท ๑ ทักขิณาวัฏฏเสตสังขัง คือ สังข์ทักขิณาวัฏมีพรรณอันขาว ๑ สุวัณณมัจฉยุคลัง คือ คู่แห่งปลาทอง ๑ จักกาวุธัง คือ จักราวุธ ๑ สัตตมหาคังคา คือ มหาคงคาทั้งหลาย ๗ สัตตกุลปัพพตา คือ เขา บริภัณฑ์กุลบรรพตทั้งหลาย ๗ สัตตสีทันตสาครา คือ สีทันดรสาครทั้งหลาย ๗ สุวัณณหังสราชา คือ พระยาหงส์ทอง ๑ สุงสุมารราชา คือ พระยาจระเข้ ๑ ธชปฏากัง คือ ธงชาย ๑ ธงปฏาก ๑ สุวัณณสิวิกา คือ คานหามทอง ๑ สุวัณณพาลวิชชะนี

คือพัดพาลวิชะนีอันขจิตด้วยทอง ๑ เกลาสปัพพโต คือ เขาไกรลาส ๑ สีหราชา คือ พระยาราชสีห์ ๑ พยัคฆราชา คือ พระยาเสือโคร่ง ๑ พลาหกอัสสราชา คือ พระยาม้าวลาหก ๑ อุโปสถหัตถิราชา คือ พระยาช้างอุโบสถ ๑ พาสุกีนาคราชา คือ พระยาวาสุกรีนาคราช ๑ สุปัณณราชา คือพระยาครุฑ ๑ อุสุภราชา คือ พระยาโคอุสุภราช ๑ เอราวัณณหัตถิราชา คือ พระยาช้างเอราวัณ ๑ สุวัณณมังกโร คือ มังกรทอง ๑ จตุมุขมหาพรหมมา คือ จตุระมุขมหาพรหม ๑ สุวัณณนาวา คือ เรือทอง ๑ สวัจฉกาเขนุ คือ แม่โคกับทั้งบุตร ๑ กิงปุริโส คือ กินนร ๑ กินนรี คือ นางกินนร ๑ กรวิโก คือ นกการะเวก ๑ มยุรราชา คือ พระยานกยูง ๑ โกญจราชา คือ พระยานกกะเรียน ๑ ชีวัญทีวกราชา คือ พระยานกกระหิต ๑ จากวากราชา คือ พระยานกจากระพราก ๑ ฉเทวโลกา คือ กามาพจรเทวโลก ๖ โสฬสพรหมโลกา คือ พรหมโลก ๑๖

สิรินับได้ ๑๐๘ ด้วยกัน สมด้วยพระบาลีพระอาจารย์เจ้านมัสการไว้ว่า อัฏฐุตตรสตัง ยัสส มังคลัง จรณัจจเย จักกลักขณสัมปันเน นเม ตังโลกนายกัง

เป็นเนื้อความว่ารูปมงคล ๑๐๘ ประการ ปรากฏในชุมนุมสองแห่งพระบาท อันประกอบไปด้วยจักรลักษณะแห่งพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ใด ข้าพระพุทธเจ้าขอประณตน้อมนมัสการ ซึ่งสมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้านั้น ฯ ๒ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสามนั้น คือ อายตปัณหิว่า มีซ่นพระบาทอันบริบูรณ์ ยาวกว่าซ่นเท้าแห่งชนทั้งหลายอื่น คือแต่ปลายพระบาทตราบเท่าถึงซ่นพระบาทกำหนดสี่ส่วน เป็นปลายพระบาทสองส่วน พระชงฆ์ตั้งลงในส่วนเป็นคำรบสาม ซ่นพระบาทนั้นอยู่ในส่วนเป็นคำรบสี่ มีสัณฐานคล้ายกับผ้ากัมพลแดง อันบุคคลพันให้กลมไว้ในปลายเหล็กไน และมีสัณฐานดังลูกข่างดี ฯ ๓ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสี่นั้น ทีฆังคุลี คือ มี

นิ้วพระหัตถ์ และนิ้วพระบาทอันยาวดุจหนึ่งนิ้วแห่งวานร แต่ทว่าวิเศษด้วยอ่อนฟู ข้างต้นมั่งข้างปลายเรียวขึ้นไปโดยลำดับ แลกลมงามเหมือนด้วยแท่งหรดาล อันบุคคลขยำด้วยน้ำมันเงาอันเจือด้วยยางสุรภี แล้วและคลึงให้กลม ๑ ฯ ๕ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบห้านั้น มุทุตลุณหัตถปาโท คือมีฝ่าพระหัตถ์อันอ่อนดุจหนึ่งพื้นแห่งฝ้ายอันบุคคลดีดได้ร้อยครั้งแล้ว แลใส่ลงในน้ำมันเนยอันใสแล้ว แลนำมาวางไว้ ๑ ฯ ๕ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบหกนั้น ชาลหัตถปาโท คือ มีพระหัตถ์แลพระบาท อันประกอบไปด้วยตาข่ายแลนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่แห่ง พระมหาบุรุษเจ้านั้น โดยยาวมีประมาณ เสมอกันเป็นอันเดียว ทั้งต้นและ ปลายนิ้วพระบาททั้งห้าก็เหมือนกัน เหตุดังนั้นในกาลเมื่อเหยียดออก รอยข้อองคุลีก็เข้าชิดตรงกัน ดุจหนึ่งว่าจะตลอดซึ่งกัน ๆ เป็นอันเดียวทุก ๆ ข้อองคุลี แห่งพระหัตถ์และพระบาทนั้น ๑ ฯ ๖ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบเจ็ดนั้น อุสสังขปาโท คือพระบาทมีข้อตั้ง ณ เบื้องบนแห่งหลังพระบาทไม่เหมือนข้อเท้าแห่งชนทั้งหลายอื่น ชนทั้งหลายนั้นมีข้อเท้าหยั่งลงตั้งติดแน่นในหลังเท้า เหตุดังนั้นบาทาแห่งชนทั้งหลายอื่นจึงกระด้าง ดุจหนึ่งตรึงไว้ด้วยเดือย บมิอาจที่จะกลับกลอกโดยควรแก่สบายได้ เมื่อเดินไปแลยกขึ้นพ้นบาทาก็มิปรากฏแก่ผู้อื่น ข้อพระบาทแห่งพระมหาบุรุษเจ้านั้นขึ้นไปตั้งอยู่ ณ เบื้องบนหลังพระบาท อันนี้ตามพระอรรถกถาคำฎีกา ว่าสูงขึ้นมาประมาณ ๒ นิ้ว ๓ นิ้ว แต่หลังพระบาท แต่ทว่ากำบังอยู่ ณ ภายในจะได้ปรากฏเห็นภายนอก อย่างข้อเท้าชนทั้งหลายอื่นหามิได้ เหตุดังนั้นพระกายเบื้องบน จำเดิมแต่พระนาภีขึ้นไปจึงมิได้หวั่นไหว ดุจหนึ่งว่ารูปทองอันบุคคลตั้งไว้ในนาวา แต่พระกายเบื้องต่ำนั้นหวั่นไหว พระบาทก็กลับกลอกผันแปรได้โดยสะดวก เมื่อบทจรไปฝ่าพระบาทก็ปรากฏแก่คนทั้งหลาย อันอยู่เบื้องหน้าเบื้องหลังและข้างทั้งสอง แล้วแลเล็งแลดูแต่เฉพาะปรากฏแก่

ชนทั้งหลายอันอยู่ในเบื้องหลัง แลเล็งดูดุจพื้นเท้าแห่งช้างทั้งหลายหามิได้ ๑ ฑ ๗ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบแปดนั้น คือ เอณิชังโฆ ว่ามีพระชงฆ์อันบริบูรณ์ด้วยมังสะเสมือนด้วยแข้งทราย อธิบายว่า ประกอบไปด้วยพระชงฆ์นั้นล้อมไปด้วยมังสะเสมอโดยรอบ ดุจหนึ่ง ท้องข้าวสาลีและท้องข้าวแดง ๑ ฑ ๘ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบเก้านั้นคือ ฐิตโกวอโนนมันโต อุโภหิ ปาณิตเลหิ ชานุกานิปริมสติปริมัชชติ ว่าพระมหาบุรุษ เสด็จประดิษฐานตรงมิได้น้อมพระองค์ลง และลูบพระชานุมณฑลได้ ด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสอง ๑ ฑ ๙ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบนั้น คือ โกโสหิตวัตถุคุยโห ว่ามีพระองค์ที่ลับอันฝักเหมือนด้วยฝักบัวทองกำบังไว้ ดุจหนึ่งที่ลับแห่งสัตว์ มีอุศุภราชแลกุญชรเป็นต้น ๑ ฑ ๑๐ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบเอ็ดนั้น คือ สุวัณณ

วัณโณ ว่ามีพระสรีระสนิทแน่นละเอียด ดุจหนึ่งแท่งทองอันบุคคลขัดด้วยชาดหรคุณ แล้วสนเปลวประทีปกวดแล้วกระทำบริกรรมด้วยรังแล้วแลตั้งไว้ แลผิวพระกายนั้นงามเสมือนด้วยสีทอง ๑ ฯ ๑๑ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบสองนั้น คือ สุชุมัจฉวี ว่ามีผิวหนังอันละเอียด เหตุดังนั้น อันว่าธุลีอันละเอียดแลละอองอันนำมาซึ่งภาวะเศร้าหมอง ก็มิได้ข้องอยู่ในพระวรกาย แม้นตกต้องก็กลิ้งเกลื่อนไป ดุจหนึ่งต่อมน้ำอันกลมกลิ้งไปจากใบบัว แม้นฉะนั้นก็ดีสมเด็จพระสัมพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายก็กระทำซึ่งอุทกกิจมีชำระพระหัตถ์เป็นต้น เพื่อประโยชน์จะถือเอาซึ่งฤดูอันสบายแลประโยชน์จะให้เป็นบุญแก่ทายกทั้งหลาย ๑ ฯ ๑๒ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบสามนั้น คือ เอเกกโลโม ว่ามีพระโลมาบังเกิดในขุมพระโลมาละเส้น ๆ ๑ ฯ ๑๓ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบสี่นั้น คือ อุทธัคค

โดมา ว่ามีพระโดมาทั้งหลาย มีปลายช้อยขึ้นเบื้องบน อธิบายว่า พระโดมาทั้งหลาย อันมีพรรณอันดำสนิท ดุจหนึ่งว่าดอกอัญชันเขียว เวียนเป็นทักษิณาวัฏ ครั้นถึงที่สุด ก็มีปลายขึ้นเบื้องบนแล้วก็ตั้งอยู่ มีอาการดุจหนึ่ง จะเด็ง แลดูซึ่ง สิริโสภาค แห่งพระพักตร์ มณฑล ๑ ฯ ๑๕ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบห้านั้น คือ พรหมุชุคโต ว่ามีพระกายตรงดุจหนึ่งกายแห่งพรหม ๑ ฯ ๑๕ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบหกนั้น คือ สัตตุสสโท ว่ามีพระองค์หนาด้วยพระมังสะบริบูรณ์เป็นอันดีในที่เจ็ดแห่งคือ หลังพระหัตถ์ทั้งสอง และหลังพระบาททั้งสอง แลพระอังสาทั้งสองแลพระสอหนึ่ง เหตุดังนั้นหลังพระหัตถ์แลพระบาททั้งหลาย จึงมีข่ายพระเส้นกำบังบมิได้ปรากฏ ๑ ฯ ๑๖ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบเจ็ดนั้น คือ สีหปุพพัฑฒกาโย ว่ามีพระกายทั้งปวงบริบูรณ์ ดุจหนึ่งกึ่งกายท่อนหน้าแห่งพระยาราชสีห์ พระยาราชสีห์มีกาย

ท่อนหน้าบริบูรณ์ ท่อนเบื้องท้ายบกพร่องมิได้บริบูรณ์ พระกายทั้งปวงแห่งพระมหาบุรุษเจ้านั้น เหมือนด้วยกายท่อนหน้าแห่งพระยาราชสีห์ ๑ ฑ ๑๗ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบแปดนั้นคือ ปีตตันตรังโส ว่ามีท่ามกลางพระปฤษฎางค์ จำเดิมแต่กฏิประเทศตราบเท่าถึงพระสอ แล้วแลตั้งอยู่เป็นอันดี ท่ามกลางปฤษฎางค์ก็เสมอดุจแผ่นกระดานทอง ๑ ฑ ๑๘ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบสิบเก้านั้นคือ นิโครธปริมัณฑโล ว่ามีพระปริมณฑลดุจหนึ่งปริมณฑลแห่งต้นไทร คือพระกายสูงเท่าใด แลว่าคือพระพาหาอันเหยียดออกทั้งสองข้าง วัดถึงที่สุดทั้งข้างโน้นข้างนี้ก็มีประมาณเท่านั้น ๑ ฑ ๑๙ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบนั้นคือ สมวัตตกขันโท ว่ามีพระสอกลมเสมอด้วยรูปตะโพนน้อยอันแล้วด้วยทอง เมื่อพระองค์ตรัสพระพุทธฎีกาพระเส้นก็ไม่ปรากฏ พระสุรเสียงดังดุจหนึ่งเสียงเมฆ ๑ ฑ ๒๐ ฑ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบเอ็ดนั้น คือ

รสัคคสัตติ ว่าพระมหาบุรุษเจ้ามีเส้นอันจะรับรสอาหาร อันประเสริฐ คำพิสดารว่า พระเส้นสำหรับจะนำไปซึ่งรสอาหารนั้นถึงเจ็ดพัน มีปลายขึ้นมาณเบื้องบน แล้วก็ประชุมเข้าที่พระสอ เหตุดังนั้นพระอาหารประมาณเท่าเมล็ดงาตกถึงปลายชิวหา ก็แผ่ซาบทั่วพระกายทั้งปวง ๑ ฯ ๒๑ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบสองนั้น คือ สีหหนุ ว่ามีพระหนุเหมือนด้วยคางแห่งราชสีห์ คางเบื้องต่ำแห่งราชสีห์บริบูรณ์ พระหนุแห่งพระมหาบุรุษบริบูรณ์ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำ ปรากฏเหมือนวงพระจันทร์เมื่อวันสิบสองค่ำ ๑ ฯ ๒๒ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบสามนั้นคือ จัตตาฬีสทันโต ว่ามีพระทนต์ถ้วนสี่สิบ ๑ ฯ ๒๓ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบสี่นั้นคือ สมทันโต ว่ามีพระทนต์เรียบเสมอดุจหนึ่งพื้นแห่งสังข์ อันบุคคลตัดด้วยเลื่อย ๑ ฯ ๒๔ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบห้านั้นคือ

อวิรฬทันโต ว่ามีพระทนต์มิได้ห่าง และชิดดุจหนึ่งว่ารอยชิดด้วยภู่กัน แลงามดุจหนึ่งระเบียบแห่งแก้ววิเชียรอันบุคคลตั้งไว้ในเครื่องทอง ๑ ฯ ๒๕ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบที่ยี่สิบหกนั้น คือ สุสุกกทาฐา ว่ามีพระเขี้ยวอันบริสุทธิ์ ประกอบไปด้วยพระรัศมีรุ่งเรือง ล่วงเสียซึ่งรัศมีแห่งดาวประกายพฤกษ์ ๑ ฯ ๒๖ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบเจ็ดนั้น คือ ปหุตชิวโห ว่ามีพระชิวหาอันอ่อนแลยาวแลกว้าง แลประกอบไปด้วยวรรณอันงาม อาจตระหลบเข้าแล้วแลลูบช่องพระนาสิกได้เพราะเหตุอ่อน แลอาจเลียวลูบช่องพระกรรณทั้งสองได้เพราะเหตุยาว แลอาจแผ่ปกพระนลาฏได้ทั้งปวง ถึงที่ไรพระเกศเหตุกว้าง ๑ ฯ ๒๗ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบแปดนั้น คือ พรหมสโร ว่ามีพระสุรเสียงดุจหนึ่งเสียงแห่งพรหมแลนกการะเวก คือ บริสุทธิ์ประกอบไปด้วยองค์แปด ขึ้นมาจำเดิมแต่พระนาภี เพราะเหตุว่าที่บังเกิดแห่งอักษรอันกุศล

บารมีหากชำระให้บริสุทธิ์ ๑ ฯ ๒๗ ฯ

พระมหาบุริสลักษณะเป็นคำรบยี่สิบเก้านั้นคือ อภินีลเนตโต ว่ามีพระเนตรอันดำสนิทยิ่งนัก ใช่จะดำสิ้นทั้งดวงพระเนตรหามิได้ แลพระเนตรทั้งสองนั้น ในที่อันควรจะเขียวก็เขียวบริสุทธิ์ยิ่งนัก เหมือนด้วยสีดอกสามหาว ที่ควรจะเหลืองก็เหลืองบริสุทธิ์ เหมือนด้วยดอกกรรณิกา ที่ควรจะแดงก็แดงบริสุทธิ์เหมือนด้วยพรรณแห่งดอกหงอนไก่ ที่ควรจะขาวก็มีพรรณอันขาวบริสุทธิ์เหมือนด้วยดาวประกายพฤกษ์ ที่ควรจะดำก็ประกอบไปด้วยพรรณอันดำบริสุทธิ์ เหมือนด้วยลูกประคำดีควาย แลพระเนตรทั้งสองนั้น ปรากฏดุจหนึ่งว่าสีหบัญชรแก้วมณีอันเทพดาเผยไว้ในสุวรรณวิมาน ๑ ฯ ๒๙ ฯ

พระมหาบุริสลักษณะเป็นคำรบสามสิบนั้นคือ โคปขุมว่าดวงพระเนตรทั้งปวงอันผ่องใส ดุจดวงเนตรแห่งโคบุตรมีพรรณอันแดง อันคลอดในครู่หนึ่งนั้น ๑ ฯ ๓๐ ฯ

พระมหาบุริสลักษณะเป็นคำรบสามสิบเอ็ดนั้นคือ อุณณาภมุกันตเร ชาโต ว่าพระอุณณาโลมแห่งพระ

มหาบุรุษมีอยู่ใน ระหว่างแห่งพระขนง ท่ามกลางพระนลาฏ มีพรรณอันขาวบริสุทธิ์ เสมอด้วยพรรณดาวประกายพฤกษ์ แลอ่อนดุจหนึ่งพื้นแห่งผ้าย อันบุคคลดีดได้ร้อยวาระแล้ว แลใส่ลงในน้ำมันเนยอันใสแลตั้งไว้ อนึ่งว่าเสมอด้วยนุ่นดังนี้ ว่าอุประมาด้วยพรรณอันขาว แลพระอุณณาโลมนั้น ถ้าแลพระองค์จะถือเอาที่สุดแล้วและคร่าออกก็ยาวประมาณกึ่งพระพาหา ครั้นสละแล้วก็เวียนเป็นทักษิณาวัตร์ แลมีปลายขึ้นเบื้องบนแลตั้งอยู่เป็นอันดี แลรุ่งเรืองด้วยสิริอันพึงใจยิ่งนัก ดุจหนึ่งต่อมเงินอันบุคคลตั้งไว้ ในท่ามกลางแผ่นกระดานทอง ถ้ามิฉะนั้นก็เสมือนขีระธารา อันออกมาจากหม้อทอง ถ้ามิฉะนั้นดุจหนึ่งดาวประกายพฤกษ์ อันรุ่งเรืองอยู่ในอากาศ อันย้อมไปด้วยรัศมีแห่งอรุณ ๑ ฑ ๓๑ ฑ

พระมหาปุริส ลักษณะ เป็นคำรบสาม สิบสอง นั้นคืออุณหิสสีโส ว่ามีพระเศียรอันประกอบไปด้วยพระอุณหิส และบทว่า อุณหิสสีโส นี้อาศัยอรรถสองประการคือ

สภาวะมีพระเศียร อันมีพระนลาฏเต็มบริบูรณ์ดุจหนึ่ง พันไว้ด้วยแผ่นอุณหิสประการ ๑ คือสภาวะมีพระเศียร อันบริบูรณ์ประการ ๑ และข้อ ซึ่งว่า มีพระนลาฏ อัน บริบูรณ์นั้น คือพื้นพระมังสะนูนขึ้นจำเดิมแต่หมวก พระกรรณเบื้องขวาปกขอบพระนลาฏทั้งปวง มาตราบ เท่าถึงหมวกพระกรรณเบื้องซ้าย และรุ่งเรืองเลื่อม ประภัสสร เสมือนด้วยแผ่นอุณหิสแห่งพระมหากษัตริย์ อันมีมาในภายหลัง ชนทั้งหลายเห็นพระลักษณะอันนี้ จึง ได้กระทำแผ่นอุณหิสถวายแก่กษัตริย์ ทั้งหลายสืบ ๆ มา ข้อซึ่งว่ามีพระเศียรอันบริบูรณ์นั้น คือพระเศียรแห่ง พระมหาบุรุษเจ้านั้น กลมบริบูรณ์ มิได้บกพร่อง งาม ดุจสิ่งของอันบุคคลคลึงให้กลมแล้วและตั้งไว้ นัยหนึ่งว่า กลมเสมือน ต่อมน้ำ และพระมหาปุริสลักษณะ คือ อุณหิสสีโสนี้มีอธิบายเป็นสองประการฉะนี้ ๑ ฯ ๓๒ ฯ

พิจารณาดูตามพระบาลี และอรรถกถาฎีกามหา ปรินิพพานสูตรและชินาลังการได้ความแต่เพียงนี้ ฯ

ถวายวิสัชนาในทฺทวัตติสมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ สิ้นอธิบายแต่เท่านี้ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ นี้ แต่ละพระองค์ๆ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า จำแนกเป็นนัยโดยอาการ ๔ ๆ กัมมัง คือกุศลกรรมที่เป็นผู้แต่งให้ได้ ๑ กัมมสริกขกัง คือสำแดงผลก่อกรรม ๑ ลักขณัง คือลักษณะ ๑ ลักขณานิสังโส คืออานิสงส์แห่งพระลักษณะ ๑ เป็นอาการ ๔ ฉะนี้ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะเป็นปฐมคือ สุปติฏฐิตปาทนี้ มีกุศลธรรมสุจริต ๓ ประการ มีกายสุจริต เป็นอาทิ และทานสังวิภาค คือจำแนกแจกทานและสมาทานศีลและรักษาอุโบสถ และปฏิบัติบิดามารดาสมณาพราหมณาจารย์ และเคารพแก่ผู้ใหญ่ในตระกูลเป็นอาทิ ที่พระองค์บังเกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อน สมาทานมั่นมิได้เงี่ยโคลง สร้างสมมาสิ้นสี่อสงไขยกับเศษแสนมหากัลป์นั้น และเป็นกุศลธรรมตกแต่ง กัมมสริกขกนั้นคือสุปติฏฐิตปาท ลักษณะบังเกิดให้ปรากฏว่าโลกกับทั้ง

เทวโลกจงรู้เถิด ว่าพระองค์มีสมาทานมั่นในกุศลธรรมทั้งปวง ด้วยเหตุคือมีพระบาทอันประดิษฐานเป็นอันดีนี้ ลักขณัง ก็คือภาวะมีพระบาทตั้งเป็นอันดีนั้น สภาวะอันปัจจามิตรบมิอาจเพื่อจะให้จลาจลได้นั้น เป็นอานิสงส์ผลแห่งพระมหาปุริสลักษณะนี้ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะองค์หนึ่งคือ จักกลักขณะปาทนั้น ว่าด้วยกรรม ได้แก่กุศลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นมนุษย์ในภพก่อน ๆ และได้นำมาซึ่งความสุขแก่ชนเป็นอันมาก คือช่วยบรรเทาเสียซึ่งทุกข์ภัยต่าง ๆ และตกแต่งพิทักษ์ รักษาคุ้มครอง ป้องปกเป็นธรรมสุจริตในประเทศราวป่าและบ้านเมือง ให้ทานวัตถุ ๑๐ ประการ คืออันนทาน ๑ ปานทาน ๑ วัตถทาน ๑ ยานทาน ๑ มาลาทาน ๑ คันธทาน ๑ วิเลปนทาน ๑ สยนทาน ๑ อาวาสทาน ๑ ปทีปยทาน ๑ เป็น ๑๐ ประการกับทั้งบริวาร ชื่อว่าสปริวารทาน ฯ

อันทานนั้นคือ ให้ข้าวยาคูข้าวสวยเป็นทาน เมื่อให้ข้าวยาคูแก่พระภิกษุสงฆ์ ก็ให้กับทั้งพยัญชนะ แล้ว

ถวายของกัดมีประการต่าง ๆ แล้วถวายปณีตโภชนาหาร มีอเนกสูปพยัญชนะเป็นบริวาร เมื่อจะให้ปานทานก็ให้น้ำปาน มีน้ำมะม่วงเป็นอาทิ อันนับเข้าในอัฐบานแปด ก็ไม่ให้แต่น้ำปานเปล่า กระทำข้าวยาคูข้าวสวยเป็นบริวารแล้วและให้ ฯ

เมื่อจะให้วัตถทานเป็นผืนผ้ายังมิได้สำเร็จ ก็คิดให้พอเป็นผ้าจีวรชั้น ๑ ก็ดี ๒ ชั้นก็ดีเป็นอาทิ แล้วก็ให้ด้ายเส้นด้ายฟั่น และเข็มให้อาสนะที่นั่งเย็บผ้า และข้าวยาคูข้าวสวย และน้ำมันทาหลังทาเท้า ให้น้ำย้อมและรางใส่น้ำย้อม และกับบียการกสำหรับย้อมผ้า ฯ

เมื่อจะให้ยานะคือรองเท้าก็ให้ถุงสำหรับใส่ และไม้สำหรับห้อย และน้ำมันทา และกระทำสิ่ง ๓ ประการคือข้าว คือน้ำปาน คือผ้าเป็นบริวาร แห่งยานทาน นั้นแล้วจึงให้ ฯ

เมื่อจะให้มาลาทานก็ไม่ให้แต่ดอกไม้ล้วน กระทำให้เจือด้วยของหอม และกระทำสิ่ง ๔ ประการ ซึ่งกล่าวแล้วในเบื้องต้นเป็นบริวารแล้วจึงให้ ฯ

เมื่อจะให้คันธทานเพื่อจะบูชาพระมหาโพธิ์และพระเจดีย์ และอาสนะที่ฟังธรรมและใบลานที่จารึกพระ-พุทธวจนะ และอบเสนาสนะก็ดี ไม่ให้แต่ของหอมเปล่าให้ทั้งหินสำหรับบดและภาชนะสำหรับใส่ และกระทำสิ่ง ๕ ประการ อันกล่าวแล้วในเบื้องต้นเป็นบริวารแล้วจึงให้ ฯ

เมื่อจะให้วิเลปนทาน คือเครื่องลูบไล้ มีต้นว่าหรดาล และมโนสิลา และแป้งจิณณปิถะ เพื่อประโยชน์แก่พระเจดีย์เป็นอาทิ ก็ให้กับทั้งภาชนะและกระทำสิ่ง ๖ ประการ อันกล่าวแล้วในเบื้องต้นเป็นบริวารแล้วจึงให้ ฯ

เมื่อจะให้ปทีปยทาน คือน้ำมันตามบูชาในลานพระเจดีย์และพระมหาโพธิ์โรงที่ฟังธรรมที่อ่านใบลานก็ดี ก็ให้กับทั้งไส้ประทีปกระเบื้องประทีปภาชนะใส่น้ำมัน และกระทำสิ่ง ๙ ประการดั่งกล่าวแล้วในเบื้องต้น เป็นบริวารแล้วจึงให้ ฯ

ให้ทานดั่งนี้ ชื่อว่าสปริวารทานเป็นกุศลกรรม ให้

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก

เกิดเป็นมหาปุริสลักษณะคือ จักกลักขณปาท ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกจงรู้เถิดว่า พระองค์นำมาซึ่งประโยชน์และสุขแก่ชนเป็นอันมาก และให้สปริวารทานมาแต่ก่อน ๆ ด้วยเหตุคือ ฝ่าพระบาทประกอบไปด้วยจักรลักษณะนี้แล ฯ

ลักขณานิสงส์นั้นได้แก่สภาวะมีบริวารมาก ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๓ พระองค์คือ อายตปัณหิที่ ๓ และที่ฆังคุลีที่ ๔ และพรหมุชุคัตตะที่ ๑๕ นี้ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์กัน กรรมนั้นได้กิริยาที่พระองค์บังเกิดเป็นมนุษย์ในภพก่อน ๆ และเว้นจากปาณาติบาตมาสิ้นกาลนาน กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่าโลกทั้งปวง กับทั้งเทวโลกจงรู้ว่า พระองค์เว้นจากปาณาติบาตมาสิ้นกาลช้านาน ด้วยเหตุคือพระมหาปุริสลักษณะทั้งสามนี้ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะองค์หนึ่งคือ สัตตุสสทที่ ๑๖ ที่หนาเจ็ดแห่งนั้นว่าด้วยกรรม ก็ได้แก่กิริยาอันพระองค์ให้ประณีตโภชนทาน สิ้นกาลสิ้อสงไขยยิ่งด้วยแสนมหากัลป์ เป็นกรรมตกแต่งให้บังเกิด กัมมสริกขกนั้น

ได้แก่สภาวะให้ปรากฏว่าโลกทั้งปวง กับทั้งเทวโลกจงรู้ซึ่งสภาวะแห่งพระองค์ให้ประณีตโภชนทาน มาสิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้เถิด ฯ

ลักษณะนั้น คือมีที่หนาเจ็ดแห่งมิได้ประณีตลาภเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์คือ มุทุตลหัตถปาทที่ ๕ และชาลหัตถปาท ที่ ๖ นั้นร่วมกรรมร่วมอานิสงส์ กรรมนั้นก็ได้แก่กิริยา อันพระองค์กระทำสงเคราะห์แก่มหาชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือทาน ๑ ปิยวาจา ๑ ประพฤติซึ่งประโยชน์คือ สั่งสอนให้รู้จักซึ่งกิจอันควรและมิควรจะพึงกระทำ และบุคคลอันควรและมิควรจะพึงส้องเสพเป็นอาทิ ๑ คือ สภาวะร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ๑ เป็น ๔ ประการ อันพระองค์สร้างสมสิ้นกาลนาน นี่แลเป็นกุศลกรรมให้บังเกิดพระมหาปุริสลักษณะทั้งสองพระองค์ นี้ ฯ

ลักขณานิสงส์นั้นได้แก่สภาวะ พระองค์มีบริสัชอันสงเคราะห์เป็นอันดี ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์ คือ อุสสังคปาท ที่ ๗ และอุททัคคโลมที่ ๔ ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์ว่า ด้วยกรรมคือกิริยา อันพระองค์กล่าววาจา อันอาศัยซึ่งประโยชน์ชั่วนี้ชั่วหน้า และอาศัยซึ่งทศกุศลธรรมเป็นวาจาอันไปในเบื้องบน คือสูงศักดิ์ สิ้นกาลช้านาน ฯ

กัมมสริกขกคือ สภาวะให้ปรากฏว่าโลกทั้งปวงกับทั้งเทวโลกจงรู้ว่า พระองค์กล่าววาจาอันสูงศักดิ์เห็นปานฉะนี้ สิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้เถิด ฯ

ลักขณานิสงส์นั้นคือ สภาวะพระองค์อุดมประเสริฐสูงศักดิ์กว่าสัตว์ทั้งปวง ฯ

พระมหาปุริสลักษณะพระองค์หนึ่งคือ เอนิชังโฆที่ ๘ ว่าด้วยกรรม ก็ได้กิริยาอันบอกวิชามีพาหิรวิชาเป็นต้น และบอกศิลปศาสตร์ต่าง ๆ และจรณ คือ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และพระปาฏิโมกขสังวรศีล และกัมมสกตชานปัญญาเป็นต้นโดยเคารพ เป็นกุศลกรรมตกแต่งให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ สำแดงให้ปรากฏว่าโลกทั้งปวงจงรู้เถิดว่า พระองค์บอกวิชาบอกศิลปศาสตร์เป็นอาทิ

โดยคำรบสิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้ ฯ

อานิสงส์นั้น คือภาวะ มีลาภ อันสมควร แก่ฆราวาส และบรรพชิต ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์ คือ ฐิตโกวอโนนมันโต ปริมัชชติ ที่ ๙ แลนิโครธปริมัณฑโลที่ ๑๙ ว่าด้วยกรรมก็คือสภาวะพิจารณาตริกตรอง ในกิจอันจะสงเคราะห์เสมอแก่มหาชน และรู้ว่าบุคคลผู้นี้ ๆ ควรจะนับถือว่าประเสริฐ และรู้ว่าคุณวิเศษแห่งบุรุษอันประเสริฐด้วยคุณ และรู้ว่าบุรุษผู้นี้ควรแก่ทานสักการะเพียงนี้ ๆ ใครควรแก่ทานสักการะเพียงใดก็สงเคราะห์ให้เพียงนั้น ปัญญาหยั่งรู้บุรุษวิเศษฉะนี้ และเป็นกุศลกรรม ที่พระองค์ สร้างสมมา สิ้นกาล ช้านาน ตกแต่งให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกจงรู้เถิดว่าพระองค์ รู้จักบุรุษวิเศษ แล้วกระทำสงเคราะห์ให้เสมอสิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้ ฯ

ว่าด้วยลักขณานิสงส์นั้น ก็ได้แก่ธนสมบัติ และ

อริยทรัพย์ ๗ ประการ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๓ พระองค์คือ สีหปุพพัททกาย ที่ ๑๗ และปีตตันตรังสที่ ๑๘ และสมวัฏฏขันธที่ ๒๐ นี้ ว่าด้วยกรรม ก็คือสภาวะปรารถนาความจำเริญและประโยชน์ และความสุขภาพหาภัยมิได้แก่มหาชน ด้วยทรงปริวิตกว่าทำไฉนมหาชนนี้ จักจำเริญด้วยศรัทธาและศีลและสดับและทานและปริจาค และเจริญด้วยโลกียทรัพย์และปัญญา ทำไฉนเขาจะเจริญด้วยขัญญาหารสมบัติและเขตตวัตถุ และสัตว์ทวิบาทจัตุบาทและบุตรภรรยา และทาสกรรมกรบุรุษ และญาติและมิตรเผ่าพันธุ์ สภาวะปรารถนาซึ่งความเจริญแก่มหาชนดังนี้ เป็นกุศลกรรมตกแต่งให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกคือ ให้ปรากฏว่าโลกกับทั้งเทวโลกจงรู้เถิดว่า พระองค์ปรารถนาซึ่งความจำเริญ ด้วยประโยชน์แก่มหาชนมาสิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้ และมีสภาวะบมิได้เสื่อมจากสมบัติ และพระอริยทรัพย์ ๗ ประการ มีศรัทธาเป็นต้นเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะพระองค์หนึ่งคือ รสัคคสัตติ ที่ ๒๑ นี้ว่า มีพระเส้นอันรับรสอาหารอันประเสริฐนั้นว่า ด้วยกรรมก็ได้แก่กุศลธรรมอันเป็นเหตุหาโรคมิได้ คือ สภาวะ มิได้ เบียดเบียนสัตว์ ผู้อื่นให้ลำบาก ด้วยมือด้วย ก้อนดินด้วยไม้ค้อน และเครื่องสาตราวุธด้วยพระองค์ และมิได้บังคับให้ผู้อื่นเบียดเบียน เป็นกุศลกรรมอัน สร้างสมมาสิ้นกาลช้านานนั้นเป็นกรรม ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่าโลกจงรู้เถิดว่า กรรมอันเป็นเหตุให้หาโรคบมิได้นั้น พระองค์กระทำสิ้น กาลช้านานด้วยเหตุนี้ และมีอาพาธน้อยเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์ คือ อภินีลเนตต ที่ ๒๙ และ โคปขุมที่ ๓๐ อันให้สำเร็จซึ่งเนตรสมบัติ นั้น ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์กัน ว่าด้วยกรรมก็คือกิริยา อันพระองค์ ทอด พระเนตร เล็งแลดู พหูชน ด้วยพระเนตร อันเป็นที่รัก เป็นกุศลกรรมอันพระองค์สร้างสมมาสิ้น กาลช้านาน นิยมให้บังเกิด ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกจงรู้เถิดว่า

พระองค์เล็งแลดูมหาชนด้วยจักษุอันเป็นที่รัก สิ้นกาลนาน ด้วยเหตุนี้ และมีสภาวะมีที่เห็นเป็นที่รักแก่จตุบริสัช และเทพดา มนุษย์ และอสูร และสุบรรณ และคนธรรพ์ และนาคทั้งหลายนั้นเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์คือ เอเกกโลโม ที่ ๑๓ และ อุณาภมุกันตเรชาโต ที่ ๓๑ นี้ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์กัน กรรมนั้นคือกิริยา อันพระองค์กล่าว ซึ่งคำสัตย์ เป็นกุศลกรรมอันสร้างสมมาสิ้นกาลช้านานนิยมให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกจงรู้เถิดว่า พระองค์กล่าววาจาอันบริสุทธิ์มิได้เป็นสอง สิ้นกาลนาน ด้วยเหตุนี้ และมีสภาวะมหาชนประพฤติตาม โดยอนุกูล แก่พระอัชฌาสัยเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์คือ จัตตาพีสทันโต ที่ ๒๓ และอวิรพทันโตที่ ๒๕ ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์กัน ว่าด้วยกรรม ก็คือกล่าวคำอันบมิได้เป็นปิสุณาวาจาสิ้นกาลนาน เป็นกุศลกรรมนิยมให้ได้ ฯ

หอสมุดแห่งชาติสาขาแพร่

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกทั้งปวงจงรู้เถิดว่า พระองค์มิได้กล่าวคำปิสุณาวาจา อันเป็นเหตุจะให้ชนแตกร้าวจากกัน สิ้นกาลช้านานด้วยเหตุนี้ และมีอเภชบริสัชเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะ ๒ พระองค์คือ ปหุตชิวโหที่ ๒๗ และพรหมสโรที่ ๒๘ ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์กันว่าด้วยกรรม ก็คือกล่าวคำเว้นจากผรุสวาจา อันสร้างสมมาสิ้นกาลนาน ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกทั้งปวงจงรู้เถิดว่า พระองค์มิได้กล่าวผรุสวาจา สิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้ และมีถ้อยคำอันบริสัชพึงเชื่อถือเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะพระองค์หนึ่งคือ สีหหนุที่ ๒๒ นี้มิได้กล่าวซึ่งสัมผัปปลาปกถา เป็นกุศลกรรมนิยมให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกทั้งปวงจงรู้เถิดว่า พระองค์ มิได้กล่าวคำสัมผัปปลาป สิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้ และหาผู้อาจกำจัดมิได้เป็นอานิสงส์ ฯ

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พระมหาปุริสลักษณะ สองพระองค์ คือ สมทันต ที่ ๒๔ และสุสุกทาธที่ ๒๖ นี้ร่วมกรรมร่วมอานิสงส์กัน กรรมนั้นคือสัมมาอาชีวะ เป็นกุศลกรรมนิยมให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกจงรู้เถิดว่า พระองค์เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาอาชีพอันบริสุทธิ์เสมอ สิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้ และมีสุจิบริวารเป็นอานิสงส์ ฯ

พระมหาปุริสลักษณะพระองค์หนึ่งคือ โกโสหิตวัตถุ คุยหที่ ๑๐ นั้นว่าด้วยกรรม คือกุศลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นมนุษย์ในภพก่อน ๆ และตั้งอยู่ในราชสมบัติได้ยังคนทั้งหลาย อันเป็นญาติและมิตรและสหายร่วมใจกัน และพลัดพรากจากกัน สิ้นกาลช้านานให้ประสบพบกัน คือตั้งบุรุษทั้งหลายให้ประจำไว้ในที่ทาง ๔ แพร่งเป็นอาทิในภายในพระนคร และประตูพระนครทั้ง ๔ ให้คอยดู ถ้าเห็นมารดาพลัดบุตรเที่ยวพิลาปหา ก็ให้ปลอบเอาใจให้อาบน้ำและให้บริโภคอาหาร แล้วก็ยังคนให้ช่วยเสาะแสวงหาบุตร เมื่อพบแล้วก็ให้พามาให้ประสบกันกับมารดาเป็นอาทิดังนี้ เป็นกุศลกรรมให้เกิด

พระมหาปุริสลักษณะนี้ ฯ

กัมมสริกขกนั้น เป็นเนื้อความว่าคนทั้งหลายที่สมัครพร้อมเพรียงกัน อยู่ไม่พลัดพรากจากกันแล้ว ย่อมประคองป้องปกซึ่งกัน ๆ และปิดบังเสียซึ่งโทษแห่งกันฉะนี้ พระองค์สร้างสมมาสิ้นกาลนาน เป็นกรรมนิยมให้เกิดมหาปุริสลักษณะ คือพระองค์ที่ลับอันฝักนิมิตปิดไว้ให้ปรากฏว่า โลกทั้งปวงกับทั้งเทวโลกจงรู้เถิดว่าพระองค์กระทำกุศลเห็นปานดังนี้ ด้วยเหตุพระคุยหลักษณะกำบังอยู่ฉะนี้ ฯ

ว่าด้วยลักษณะก็คือ โกโสหิตวัตถุคุยห ลักษณะนั้น ฯ

ว่าด้วยอานิสงส์ ก็คือสภาวะพระองค์ มีบุตรมากคืออยู่ครองสมบัติจะมีบุตรมากนับพัน เมื่อได้ตรัสก็มีบุตรคือพุทธบริษัทมาก ฯ

พระมหาปุริสลักษณะองค์หนึ่งคือ สุวัณณวัณโณที่ ๑๑ ว่าด้วยกรรมก็ได้เหตุ ๒ ประการ คือบมิได้ลุอำนาจแก่โทโสมาสิ้นกาลนาน ๑ คือให้เครื่องลาด และ

สำนักงานหอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษกวังหน้า

ผ้าอันสุขุมเป็นอาทิสิ้นกาลนาน ๑ ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกทั้งปวงจงรู้เถิดว่า พระองค์บำเพ็ญกุศลเห็นปานฉะนั้น ด้วยเหตุคือมีผิวพรรณดั่งทองนี้ ว่าด้วยลักษณะก็คือสุวัณณวัณโณนั้น ลักขณานิสงส์ นั้นคือได้เครื่องลาด อันละเอียดอ่อนและได้ผ้านุ่งผ้าห่มคือ โขมพัสตร์ และกัปปาสิกพัสตร์และโกไสยพัสตร์ และกัมพลพัสตร์อันละเอียด ฯ

พระมหาปุริสลักษณะพระองค์หนึ่งคือ สุขุมัจฉวีที่ ๑๒ ว่าด้วยกรรมก็ได้แก่กิริยา ที่พระองค์บังเกิดเป็นมนุษย์ในภพก่อน ๆ และอุตสาหะไปสู่สำนักสมณพราหมณ์ แล้วไต่ถามว่าสิ่งใดเป็นกุศลเป็นอกุศล สิ่งใดประกอบด้วยโทษและหาโทษมิได้ สิ่งใดจะควรมิควรจะพึงส้องเสพย์สิ่งใดเมื่อบุคคลกระทำและจะประพฤติเป็นไป เพื่อบมิเป็นประโยชน์และทุกข์สิ้นกาลช้านาน สิ่งใดบุคคลกระทำแล้ว และประพฤติ เป็นไป เพื่อประโยชน์และสุขสิ้นกาลนาน กิริยาที่อุตสาหะไต่ถามดั่งนี้แล เป็นกุศลกรรมอันพระองค์ได้สร้างสมมาสิ้นกาลนาน นิยมให้เกิด

มหาปุริสลักษณะ คือสุขุมัจฉวี ฯ

กัมมสริกขกนั้นคือ ให้ปรากฏว่า โลกทั้งปวงจงรู้เถิดว่า พระองค์ประกอบไปด้วยอุตสาหะ ไต่ถามในการกุศล เป็นอาทิ ด้วยเหตุคือ สุขุมัจฉวีนี้ ฯ

ลักษณะนั้น คือ สุขุมัจฉวี ลักษณานิสงส์นั้น คือ ทรงพระปัญญาหาผู้เสมอมิได้

พระมหาปุริสลักษณะพระองค์หนึ่งคือ อุณหิสสีสนั้นบังเกิดด้วยอำนาจกุศลกรรม ที่พระองค์เป็นใหญ่เป็นประธานแก่มหาชนในการกุศลธรรม คือกาย คือวจี คือมโนสุจริต และทานสังวิภาค และสมาทานศีล และรักษาอุโบสถ และปฏิบัติบิดามารดาสมณพราหมณาจาริย์ และเชษฐาปจายนกรรม และกุศลธรรมอันอื่น ๆ กว่านั้นก็ดี อันพระองค์สร้างสมมาสิ้นกาลนาน เป็นกรรมตกแต่งให้ได้ ฯ

กัมมสริกขกนั้น คือให้ปรากฏว่า โลกจงรู้เถิดว่า พระองค์เป็นประธานในการกุศล สิ้นกาลนานด้วยเหตุนี้

และมีมหาชน คือพุทธบริษัท และเทวดา อสูร สุบรรณ นาค คนธรรพ์ยินดีอำนวยตามพระศาสนคุณเป็นอานิสงส์ และกุศลกรรมที่ตกแต่งพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการนี้ พระองค์ตรัสเฉพาะแต่บำเพ็ญเมื่อเสวยพระชาติเป็นมนุษย์ เพราะเหตุว่าเกิดเป็นมนุษย์นั้น เป็นที่บำเพ็ญพระบารมี ปรากฏว่าพระชาติอื่น ๆ จะนำมาสำแดงก็ได้ด้วยง่าย จึงเฉพาะตรัสแต่พระชาติเป็นมนุษย์ ใช่ว่าบังเกิด เป็น ชาติอื่น แล้ว จะไม่ บำเพ็ญ พระบารมี หามิได้ บำเพ็ญอยู่ แต่ว่าไม่ปรากฏ เป็นกองการกุศลอันใหญ่ ยิ่งเหมือนเมื่อเป็นมนุษย์ฉะนี้ ฯ

สำแดงอาการละ ๔ ๆ ในพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ โดยสังเขปยุติการเพียงนี้ ฯ

ลำดับนี้สำแดงในพระพุทธเจ้า บำเพ็ญพระบารมีเป็นอธิกทั้ง ๓ ประการสืบไป พระพุทธเจ้าที่เป็นปัญญาธิกยิ่งด้วยปัญญานั้น แต่ปรารถนานึกในใจว่า จะใคร่ตรัสเป็นพระเจ้า ๗ อสงไขยมหากัลป์ แต่ออกวจีเภทว่าจะขอตรัสเป็นพระเจ้านั้นถึงเก้าอสงไขยมหากัลป์ แต่พร้อม

ด้วยกาย พร้อมด้วยวาจา พร้อมด้วยจิต ได้ลัทธยากร เป็นนิยตโพธิสัตว์แล้ว อีก ๔ อสงไขยกับเศษแสนมหา-กัลป์ จึงได้ตรัสเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้า ฯ

สิริทั้งคิดในใจ สิริทั้งออกวาจา สิริทั้งพร้อมทั้งกาย ทั้งวาจาจิตได้ ๒๐ อสงไขยกับเศษแสนมหากัลป์ ฯ

พระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นศัทธาธิก ยิ่งด้วย พระศรัทธา นั้น แต่คิดอยู่ในใจ ๑๔ อสงไขย แต่ออกวาจาแล้วนั้น ๑๘ อสงไขย พร้อมด้วยกาย พร้อมด้วยวาจา พร้อมด้วยจิต ได้พยากรณ์แล้วอีก ๘ อสงไขย จึงได้ตรัส ฯ

สิริทั้งสามโกฏฐาศเป็น ๔๐ อสงไขย ฯ

พระพุทธเจ้าที่เป็นวิริยาธิกยิ่งด้วยความเพียรนั้น แต่คิดอยู่ในใจ ๒๘ อสงไขย แต่ออกวาจาอยู่อีก ๓๖ อสงไขย พร้อมทั้งกายและวาจา พร้อมทั้งจิต ได้พยากรณ์แล้วอีก ๑๖ อสงไขย จึงได้ตรัส ฯ

สิริทั้งสามโกฏฐาศได้ ๘๐ อสงไขย กับเศษแสนมหากัลป์แล ฯ

บุคคลผู้ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า ด้วยการอันมี

ประมาณเท่านั้น พึงปรารถนาสมบัติ ๘ ประการ มนุสสัตตัง คืออาตมาภาพเป็นมนุษย์ ๑ ลิงคสัมปัตติ คืออาตมาภาพเป็นบุรุษ ๑ สัตถารทัสสนัง คือได้พบพระพุทธเจ้า ๑ เหตุคือประกอบไปด้วยอุปนิสสัยสมบัติอาจจะได้พระอรหัตต์ในชาตินั้น ๑ ปัพพัชชา คือทรงเพศบรรพชาอยู่ ๑ คุณสัมปัตติ คือบริบูรณ์ด้วยคุณคือทรงฌาณอภิญญา ๑ อธิการโร คือบริจาคทาน ๑ ฉันทตา คือมีความปรารถาอันมีกำลัง ๑ พร้อมด้วยสมบัติ ๘ ประการฉะนี้ ความปรารถนาจึงจะสำเร็จ ฯ

อนึ่งให้ประกอบไปด้วยพุทธภูมิ ๔ อุสสาโห คือความเพียร ๑ อุมัตโต คือปัญญา ๑ อวัฏฐานัง คืออธิฐาน ๑ หิตจริยา คือเจริญเมตตา ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกันฉะนี้ ฯ

อนึ่งให้ประกอบด้วยอัชฌาศัย ๖ ประการ เนกขัมมัชฌาสโย คืออัชฌาศัยในเนกขัม มีบรรพชาเป็นอาทิ ๑ ปวิเวกัชฌาสโย คืออัชฌาศัยในที่สงัด ๑ อโลภัชฌาสโย คืออัชฌาศัยในอันมิได้โลภ ๑ อโทสัชฌาสโย

คืออัชฌาศัยในอันบมิได้โกรธ ๑ อโมหัชฌาสโย คือ อัชฌาศัยในอันบมิได้หลง ๑ นิสสรณัชฌาสโย คือ อัชฌาศัยในพระนิพพาน ๑ เป็นอัชฌาศัย ๖ ประการด้วยกัน ประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้แก่แห่งพระโพธิญาณ ฯ

อธิบายพระมหาปุริสลักษณะ ก็จบลงแต่เพียงนี้

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก อันทบุรี

อาคาริยวินัยฆราวาส

นมัตถุรตนัตยัสส จักวินิจฉัยในวินัยสำหรับฆราวาส เรียกชื่อว่า อาคาริยวินัย ตามวาระ พระบาลี ใน พระอรรถกถามงคลสูตร แก้มงคลที่ ๓ คือบทว่า วินะโย จ สุสิกขิโต ในตติยคาถาอันพระมหากรุณาเจ้าตรัสเทศนาในมงคลสูตร กิริยาอันบุคคลเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนั้นคือว่า อาคาริยวินัย และอาคาริยวินัยนั้นอันบุคคลผู้เป็นฆราวาสศึกษาสำเหนียกเป็นอันดี ด้วยกิริยาอันบมิได้ถึง ซึ่งสภาวะเศร้าหมอง และกำหนดกฎหมาย ซึ่งคุณานิสงส์แห่งอาจาริย์ คือปฏิบัติในอาคาริยวินัยนั้นแล้วก็เป็นมงคล เพราะเหตุนำมาซึ่งประโยชน์และสุขในโลกชั่วนี้ชั่วหน้า และอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนั้น คือปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมสุมิจฉาจาร ๑ ทั้งสามนี้ชื่อว่ากายกรรม มุสาวาท ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ สัมผัปปลาป ๑

ทั้งสิ้นชื่อวจีกรรม อภิชฌา ๑ พยาบาท ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ ทั้งสามนี้ชื่อมโนกรรม สิริเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการด้วยกัน และปาณาติบาตนั้น ว่ายังชีวิตแห่งสัตว์ให้ตกเสียเป็นอันเร็วพลัน วธกเจตนาแห่งบุคคล อันมีสำคัญรู้แท้ว่าสัตว์อันมีชีวิต ในสัตว์อันมีชีวิต และยังความเพียรเพื่อจะตัดซึ่งชีวิตินทรีย์ให้บังเกิดและเป็นไปในกายทวาร เมื่อฆ่าด้วยตนเองแลเป็นไปในวจีทวาร คือบังคับผู้อื่นให้ฆ่า วธกเจตนาดังนี้ และชื่อว่าปาณาติบาต และปาณาติบาตนั้น ถ้าจะว่าด้วยโทษมากและโทษน้อยนั้น ถ้าฆ่าสัตว์ปราศจากศีลาทิคุณ มีต้นว่าฆ่าสัตว์เดรัจฉานตัวเล็กมีโทษน้อย ฆ่าสัตว์ตัวโหญ่มีโทษมาก เพราะเหตุว่ามากด้วยประโยค คือความเพียรอันฆ่า อนึ่งแม้ประโยคเท่ากัน คือเมื่อฆ่าสัตว์ตัวน้อยประหารทีเดียวก็ตาย เมื่อฆ่าสัตว์ตัวใหญ่ประหารทีเดียวถูกที่สำคัญก็ตายเหมือนกัน ถึงอย่างนั้นก็ดี ที่ฆ่าสัตว์ตัวใหญ่คงมีโทษมาก เพราะตัวสัตว์นั้นใหญ่ วธกเจตนาก็กล้ากว่าฆ่าสัตว์ตัวน้อย ถ้าฆ่าสัตว์ผู้ประกอบไปด้วย

ศีลาทิคุณมีมนุษย์เป็นต้น มีคุณน้อยก็มีโทษน้อย ถ้ามีศีลาทิคุณมากก็มีโทษมาก ถ้าฆ่าสัตว์ ๒ ตัวมีตัวและคุณเสมอกัน เมื่อฆ่าสัตว์ตัวใดและมีโทโสพยาบาทและความเพียรน้อยโทษก็น้อย โทโสพยาบาทและความเพียรกล้าเมื่อฆ่าสัตว์ตัวใด โทษก็มากเมื่อฆ่าสัตว์ตัวนั้น และปาณาติบาตนั้นเมื่อถึงอรหันตฆาตจึงเป็นที่สุดมหันตโทษ และปาณาติบาตนั้นมีประโยค คือประกอบการฆ่า ๖ ประการ คือสาหัตถิกประโยค ๑ อาณัตติกประโยค ๑ นิสสัคคิยประโยค ๑ ถาวรประโยค ๑ วิชชามยประโยค ๑ อิทธิมยประโยค ๑ สาหัตถิกประโยคนั้น ว่าประกอบการฆ่าด้วยตน อาณัตติกประโยค ว่าบังคับให้ผู้อื่นฆ่า นิสสัคคิยประโยค ว่าปรารถนาจะฆ่าสัตว์ อันอยู่ไกลก็สละไปซึ่งเครื่องประหารมีปืนและหอกเป็นอาทิ ถาวรประโยคนั้น ว่าปรารถนาจะฆ่าด้วยเครื่องอันอยู่กับที่มีขุดบ่อและตั้งกระดานอิง เพื่อจะให้ตกตายเป็นอาทิ วิชชามยประโยคนั้น คือร่ายวิชาเวทมนต์เพื่อจะให้ตายได้เมื่อผู้รู้อาภัพนะมนต์ประกอบอาถัน ครั้นเมื่อข้าศึก